Propaganda jako interpretační hra: využití karikatur ve výuce 50. let

Jaroslav Najbert

Při pohledu do českých učebnic dějepisu snadno zjistíme, že postrádají ten typ pramenů, který pro ilustraci a interpretaci konkrétních témat a tematických okruhů využívají autoři většiny moderních učebnic v Německu nebo Velké Británii. Nenajdeme v nich karikatury, jejichž analýza a interpretace jako primárního pramene ostatně nemá v české historiografii velkou tradici.

Zdánlivá marginálie, jakou je nezařazení karikatury do oficiálního učebního textu, však odráží daleko širší problematiku povahy a významu dějepisného vzdělávání. Zatímco laická veřejnost i historici mohou v dějepise stále vidět pouhou popularizaci historie a osvojování historických faktů, didaktici naopak zdůrazňují potřebu posílit interpretativní povahu dějepisného vzdělávání, a to zejména prostřednictvím většího využití – zejména vizuálních – školních pramenů. Kupříkladu ve Velké Británii je historická interpretace a pluralita kontextualizace historických pramenů ze strany žáků jedním z klíčových prvků dějepisného kurikula[1] a i v českém překladu je k dispozici práce Roberta Stradlinga z produkce Rady Evropy o multiperspektivitě ve výuce.[2]

Ve svém příspěvku vycházím právě z takového pojetí školního dějepisu, v němž je učení neustálým procesem konstrukce a dekonstrukce poznání, při kterém hraje významnou roli to, s jakými představami žák vstupuje do edukačního procesu. „Historická pravda" není dána v učebnici, je neustále vyjednávána v dialogu se studenty. Tomu jsou přizpůsobeny i didaktické postupy a pomůcky, které by v případě dějepisu měly aktivizovat dosavadní znalosti a názory žáků a předkládat jim problémová zadání s důrazem na použitelnost, užitečnost a potřebnost vytvoření si vlastního názoru. Konstruktivistický přístup hledá, zkoumá a objevuje významy učiva, jehož interpretace se účastní učitel i žák.[3]

1 DAVIES, Ian: *Debates in History Teaching*. New York – London, Routlege 2011, s. 96.

2 STRADLING, Robert: *Multiperspektivita ve vyučování dějepisu. Příručka pro učitele*. Praha, MŠMT 2004.

3 Konstruktivistické pojetí školní výuky vychází z obecnějšího filozofického předpokladu, že žádné tvrzení o světě se netýká přímo „skutečnosti an sich", každé tvrzení je *„individuální nebo kolektivní interpretací a konstrukcí sociálního a psychologického světa ve specifických lingvistických, sociálních nebo historických kontextech"*. Viz HENDL, Jan: *Kvalitativní výzkum*. Praha, Portál 2005, s. 91. Více o současném pojetí konstruktivistické pedagogiky viz KALHOUS, Zdeněk – OBST, Otto a kol.: *Školní didaktika*. Praha, Portál 2009.

Právě karikatura umožňuje učitelům volit při práci v hodinách specifické pátrací a interpretační postupy, čímž se z ní stává aktivní médium procesu rozvíjení kritického myšlení žáků. Vezmeme-li navíc v úvahu specifický charakter karikatury, může být často vysoce efektivní pomůckou pro rekonstrukci veřejného mínění, politických názorů a představ doby, ve které vznikla. Zveličení dobových jevů je činí snáze rozpoznatelnými i pro žáky na základních školách. Subjektivita a emocionalita podněcují reakce žáků daleko více než strohý syntetický text učebnic. V neposlední řadě přítomnost pointy zvyšuje motivaci žáků s pramenem pracovat a podtrhuje prvek hravosti. Všechny tyto skutečnosti dělají z karikatury ideální školní historický pramen.

Karikatura se ve 20. století hojně využívala jako významný nástroj propagandy, který účinně formoval například obraz nepřátel nebo spoluvytvářel kolektivní identitu publika, kterému byla určena.[4] Nejbohatším zdrojem karikatur pro výuku českých soudobých dějin jsou např. československé satirické časopisy, které navazovaly na tradici humoristických časopisů 19. století, z nichž nejstarší byl *Šotek* Karla Havlíčka Borovského. Nejznámějším a nejdéle vydávaným časopisem byl *Dikobraz*, od roku 1945 týdeník odborářského nakladatelství Práce. Na Slovensku od května 1948 analogicky vycházel satirický časopis *Roháč*, vydávala jej Slovenská odborová rada ve vydavatelství Práca.

Dikobraz není bohužel běžně dostupný v knihovnách a na rozdíl od některých humoristických časopisů 19. století ani v digitalizovaném archivu Ústavu pro českou literaturu Akademie věd. Věnoval se mu však Jiří Pernes, jehož kniha *Dějiny Československa očima Dikobrazu* obsahuje desítky reprodukcí z let 1945–1989.[5] Využít je možno i edici díla politického ilustrátora *Dikobrazu* a malíře Antonína Pelce (1895–1967) *Antonín Pelc v boji za mír* na portálu Moderní dějiny.cz.[6] Další reprodukce nabízí edice Ondřeje Chrobáka a Tomáše Wintera *V okovech smíchu. Karikatura a české umění 1900–1950*.[7] Vzdělávací skupina Ústavu pro studium totalitních režimů připravuje v rámci projektu *Dějepis v 21. století* webovou databázi vizuálních pramenů, včetně karikatur z let 1938– 1989.[8] V té budou zveřejněny i metodicky zpracované karikatury, které využívám ve svém příspěvku.

4 KEMNITZ, Thomas Milton: The Cartoon as a Historical Source. In: *Journal of Interdisciplinary History,* 1973, Vol. 4, No. 1, s. 81–93.

5 PERNES, Jiří: *Dějiny Československa očima Dikobrazu 1945–1990*. Brno, Barrister & Principal 2003.

6 PELC, Antonín: *Antonín Pelc v boji za mír.* Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1954.

7 CHROBÁK, Ondřej – WINTER, Tomáš: *V okovech smíchu. Karikatura a české umění 1900–1950*. Praha, Gallery 2006.

8 Projekt *Dějepis v 21. století* (D21) si klade za cíl zlepšit systém vzdělávání a odborné přípravy pedagogů prostřednictvím tvorby audiovizuálních pomůcek, metodik, seminářů pro učitele či aktivit pro žáky a studenty. Projekt trvá od roku 2012 do roku 2014 a je finančně podpořen z Evropských sociálních fondů. Vzdělávací materiály jsou přístupné na webu http://www.dejepis21.cz/ [15. 4. 2014].

Učitelé, kteří dosud s karikaturou ve výuce nepracovali, mají k dispozici dva základní texty v češtině – kapitolu Historické karikatury z práce Roberta Stradlinga *Jak učit evropské dějiny 20. století*[9] a zejména metodický komplet karikatur Viliama Kratochvíla vztahující se k tématu Mnichova 1938 a politice appeasementu.[10]

Karikatura jako nástroj rekonstrukce kolektivní identity československé společnosti 50. let

Jaká témata zařadit do výuky 50. let, to je otázka, kterou by si měl čas od času položit každý učitel. Při pohledu do učebnic nebo do materiálů občanských sdružení a vzdělávacích institucí nalézáme shodu v tom, že neopomenutelným tématem jsou masové nezákonnosti související s budováním diktatury komunistické strany. Když se učitel, ostatně v intenci rámcových vzdělávacích programů,[11] rozhodne prezentovat postoje a příběhy jednotlivců i skupin pronásledovaných a perzekvovaných komunistickým režimem, materiálů má k dispozici dostatek.[12] Životní osud politického vězně si žáci osvojují relativně snadno a názorně, zvlášť v případech, kdy si mohou pamětníka pozvat do třídy. Když však opustíme pro žáky srozumitelné prostředí životních příběhů a rozhodneme se rekonstruovat politické a ideologické souvislosti doby, které z pamětníků politické vězně učinily, nevyhneme se řadě pojmů a dobových skutečností, které se žákům osvojují s velkými obtížemi. Naplnění pojmů jako „socialismus", „imperialismus", „tábor míru" nebo „ideologické soupeření" konkrétními obsahy je přitom nezbytné pro chápání dobových souvislostí jednání historických aktérů. Nejen oficiální politické projevy, ale i dobové novinové články, rezoluce a učebnice jsou přeplněné „mírovými závazky" nebo kritikou „zrádců" ve službách „západních imperialistů".

Je obtížné porozumět době, když neporozumíme systému jejího jazyka. Ideologický jazyk zřetelně polarizuje svět 50. let do dvou táborů – „my" a „oni". Zkusím zde navrhnout ideální námět, který by s touto konstrukcí ideologického vnímání světa a kolektivní identity pracoval ve výuce. Díky své názornosti můžeme využít právě propagandistické karikatury.

---

9 STRADLING, Robert: *Jak učit evropské dějiny 20. století.* Praha, MŠMT ČR 2003.

10 KRATOCHVÍL, Viliam: *Politika appeasementu a ČSR ikonograficky a v kombinovaných textech.* Moderní dějiny.cz, 2012. Dostupné na http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/politika-appeasementu-a-csr-ikonograficky-a-v-kombinovanych-textech [12. 2. 2014].

11 Učivo vzdělávací oblasti Člověk a společnost má mimo jiné vést žáky k utváření pozitivních občanských postojů, k rozvíjení vědomí přináležitosti k evropskému civilizačnímu a kulturnímu okruhu a k podpoře *„přijetí hodnot, na nichž je současná demokratická Evropa budována"*. Viz *Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání.* Praha, Výzkumný ústav pedagogický v Praze 2007, s. 43.

12 Za všechny uveďme zejména výkladové prezentace a prameny publikované na portálu Moderní dějiny.cz nebo produkci společnosti Člověk v tísni – např. didakticko-metodické příručky k filmu *Případ Dr. Horáková* nebo sérii *Ztracená duše národa.* Praha, Člověk v tísni 2008.

Při pohledu na množství karikatur na stránkách *Dikobrazu* je evidentní, že bylo pro komunistický režim zásadní, aby se jasně vymezil vůči svému kapitalistickému protipólu. Dokládá to nejen počet vyobrazení, ale i jejich forma, která je často expresivní a sugestivní, nezřídka využívá motivu zbraní, krve nebo násilí (viz dále).

Pro každou společnost, která prodělá výraznou sociální změnu, je zásadním krokem ke stabilizaci a legitimizaci nového sociálního řádu konstrukce nové kolektivní identity.[13] Při popisu procesu budování této skupinové identity můžeme ve škole využít zjednodušený sociologický koncept hranice, který se dá aplikovat i na československou společnost 50. let.[14]

V rámci konceptu hranice se jedinec vymezuje jako člen skupiny prostřednictvím přijetí jistých definičních znaků. Současně rozpoznává i distinktivní znaky, které ho odlišují od členů jiného společenství. Naše skupinová identifikace je usnadněna tím, že se negativně vymezujeme vůči členům jiné komunity. Nabyté vědomí sounáležitosti se projevuje následně jako vnímání skupin MY a ONI. Tato binární opozice je často vysvětlována jako antropologická konstanta, základní lidská vlastnost, která pomáhá člověku orientovat se ve světě. *„Obraz sebe sama a obraz cizího* [...] *jsou pojmové dvojice, které člení prostor naší zkušenosti a umožňují jednat.“*[15]

Ani kolektivní identita nově etablovaných socialistických společenství se těmto zákonitostem nevymykala. Pro střední a východní Evropu 19. století byla symptomatická potřeba nově formovaných národních společenství vymezovat se vůči okolním národům a etnikům (srovnejme kupříkladu význam němectví při formulování koncepce českých dějin v díle Františka Palackého a během následného sporu o smysl českých dějin). Stejně tak potřeboval „socialistický tábor míru“ vytvářet obraz nepřátelského „tábora imperialismu“, jenž představoval to, čím země východního bloku v čele se Sovětským svazem nebyly nebo čím nechtěly být.

Tato distinkce se objektivizovala a upevňovala prostřednictvím rozsáhlého souboru symbolů, mýtů a rituálů, které vzhledem k povaze komunistické ideologie pronikaly do všech oblastí veřejné kultury, včetně karikatur. V tomto kontextu můžeme číst i zdůvodnění významu karikatury v socialistické společnosti, kterou charakterizoval Miroslav Klivar v knize *Karikatura bojující* takto: *„Od počátku lidově demokratického zřízení začíná být spolutvůrcem nové skutečnosti. Svou kresebnou názorností vede zápas s přežitky ve vědomí lidí, se zlozvyky, sobectvím, obohacováním se na úkor společnosti – se všemi nepravostmi, jež jsme zdědili z buržoazního řádu. Současně stojí hned v prvním období svého vývoje před historicky úplně novými úkoly. Má nejen bořit staré, ale i stavět*

13 Podrobněji k procesu sociální konstrukce kolektivní identity viz např. JENKINS, Richard: *Social Identity*. London – New York, Routledge 1996.

14 ŠTĚTKA, Václav: Symbolická vymístění, národní identita a (re)konstrukce paměti. In: *Sociální studia*. Brno, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, 2004, roč. 1, č. 2, s. 79–91.

15 LOEWENSTEIN, Bedřich: *My a ti druzí. Dějiny, psychologie, antropologie*. Brno, Doplněk 1997, s. 67.

nové. Přispívat kritickým ostřím k upevnění, k výchově socialistické morálky, posilovat nový vztah k práci, získávat a přesvědčovat.“[16]

Badatelé by možná v tuto chvíli namítli, že není možné tak složitě strukturovaný fenomén, jako je kolektivní identita, rekonstruovat pouze s využitím jednoho typu pramene. Domnívám se však, že právě karikatury obsahují snadno identifikovatelné znaky, jejichž užití se postupně ustalovalo, a my je zpětně můžeme využít k rekonstrukci dobové ideologické představy o tom, jak se kolektivní identita československé společnosti 50. let vytvářela. Na zřeteli bychom měli mít především to, že cílovou skupinou není odborná veřejnost, nýbrž žáci, pro jejichž rozvoj je na prvním místě podstatné, aby se naučili ovládat analytické a myšlenkové postupy. Ostatně i historiografie by obtížně hledala nástroj, jak zachytit nezkreslený stav veřejného mínění a jak měřit míru přijetí ideologické normy tehdejší společností.[17]

Aby tento námět nevyzněl jako intelektuální hra, stačí otevřít Rámcový vzdělávací program pro gymnázia. Ten předpokládá jako jeden z výstupů, že žáci *„vysvětlí základní problémy vnitřního vývoje zemí západního a východního bloku; zejména se zaměří na pochopení vnitřního vývoje a vzájemných vztahů supervelmocí USA, SSSR a na situaci ve střední Evropě a v naší zemi.“*[18] Analýza a interpretace karikatur nám nabízí možnost, jak tohoto výstupu dosáhnout, přičemž přidaná hodnota zvolené metody je přinejmenším dvojí. Aktivizuje žáky a nabízí jim prostor pro tvořivou práci, přičemž si osvojují nejen učivo, ale také se na konkrétním příkladu seznamují s konceptem, který je aplikovatelný i v jejich reálném životě. Negativní sebevymezení vlastní skupinové identity žáci, zpravidla nereflektovaně, činí každý den. Reflexe konstruktivistické povahy takového jednání může být cestou pro kultivaci jejich negativních postojů vůči jiným skupinám, např. národnostním menšinám nebo cizincům.

V rozsáhlém souboru karikatur z let 1948–1955, které jsem pro analýzu využil, lze celkem přesvědčivě identifikovat opakovaně používané symboly a výkladové pozice, zachycující některé z typických zobrazení západního světa. Záměrem těchto obrazů bylo prezentovat západní svět v negativním světle tak, aby byla podtržena významná role socialistických států. Tato zobrazení akcentovala společné znaky, které měly být typické pro celý „kapitalistický blok“, a měla především působit na emoce čtenářů, vzbudit v nich odpor a nenávist vůči nepříteli. Zejména je zdůrazňována militaristická povaha a bezohlednost kapitalistického světa, morální úpadek, nízká životní úroveň a sociální problémy jako rasismus nebo nezaměstnanost. Do

16 *KLIVAR, Miroslav: Karikatura bojující. Antologie současné politické karikatury a kresby 1945–1962. Praha, Nakl. československých výtvarných umělců 1963*, s. 44–45.

17 Robert Stradling k tomu navíc dodává: *„I když můžeme tvrdit, že karikatura představuje pouze názory karikaturisty, je rovněž pravda, že byla publikována pouze jednou a že byla prověřena zaměstnanci redakce novin tak, aby se zajistilo, že čtenáře novin osloví.“* STRADLING, Robert: *Multiperspektivita ve vyučování dějepisu*, s. 81

18 *Rámcový vzdělávací program pro gymnázia*. Praha, Výzkumný ústav pedagogický v Praze 2007, s. 46.

kontrastu autoři a redakce staví mírové úmysly a imperialistické expanzionistické zájmy, pokrok a úpadek životní úrovně, socialismus a kapitalismus (respektive nacismus, fašismus). Zatímco socialistické země vzkvétají a budují, lidé jsou dobře živení i oblečení, v kapitalistických zemích vládne bída, dělníci jsou utlačovaní, bez práce, jejich děti hladoví.[19]

Příkladem vhodné ideové karikatury porovnávající systém kapitalismu a socialismu je kresba Kultura od Antonína Pelce v *Dikobrazu* z 10. února 1952 (viz příloha, s. 204). Zatímco československý dělník v placaté čapce a montérkách rozdává lidem knihy ruských klasiků, v pozadí roste socialistická stavba, hotel Internacional (dnes Hotel Crowne Plaza) v Praze-Dejvicích. Naproti tomu americký imperialista (poznáme ho podle cylindru z americké vlajky) tráví mysl prostého občana jedem. Obrázek může vyvolávat asociace na nacistické mučicí nástroje, na „vymývání" mozků. Muž totiž drží v ruce dílo Adolfa Hitlera *Mein Kampf* a patrně se stane další obětí amerického imperialismu, podobně jako civilisté v právě probíhající válce v Koreji. V pozadí vidíme Sochu svobody, která však místo Deklarace nezávislosti drží bombu a na její vztyčené ruce visí oběšený Afroameričan. Za sochou vykukuje člen rasistického Ku-klux-klanu se samopalem.[20]

Žáci mohou pracovat ve skupinách a společně popisovat jednotlivé motivy a hledat smysl zobrazených kreseb a symbolů. Vhodné je doplňovat nápady průběžně do analytické tabulky s předem připravenými otázkami. Na otázky popisné by měly navazovat otázky podněcující žáky k vlastní interpretaci.[21] Viliam Kratochvíl navrhuje postup, při kterém začnou žáci tím, že sdělí svůj první dojem, na to navazuje brainstorming (burza nápadů) v rámci třídy, zaměřený např. na symboly nebo názory karikaturisty, následuje co nejpřesnější popis všech prvků karikatury a objasnění jejich významu. Práci završuje začlenění významů do společenského kontextu a vyhodnocení.[22]

Záleží na učiteli, zda práci zadá za domácí úkol a doplní karikatury pátracími otázkami, jejichž zodpovězení bude příslibem, že bude moci příští hodinu navázat na určitou míru porozumění. U významově nabitých karikatur lze za tímto účelem zvýraznit některé postavy nebo symboly a přenechat žákům iniciativu v pátrání po jejich významu nebo jejich reálné historické předloze. Při společné interpretaci ka-

19 ŠTEMBERA, Otakar: Zdání klame. In: *Dikobraz*, 1950, roč. 6, č. 9, s. 2; VACA, Karel: Stavby imperialismu a stavby komunismu. In: tamtéž, *1951,* roč. 7, č. 45; STEJSKAL, David: Dva světové názory. In: tamtéž, 1952, roč. 8, č. 23, s. 181; REICHMANN, V.: Americké pojetí svobody. In: tamtéž, 1952, roč. 8, č. 20, s. 157.

20 PELC, Antonín: Kultura. In: tamtéž, 1952, roč. 8, č. 6, s. 1.

21 Kompletní soubor otázek nabízí Robert Stradling, přičemž je nezbytné rozlišovat je s přihlédnutím k typu školy (základní/střední). STRADLING, Robert: *Jak učit evropské dějiny 20. století*, s. 86–88.

22 KRATOCHVÍL, Viliam: *Modely na rozvíjanie kompetencií žiakov. K transformácii vzťahu histórie a školského dejepisu*. Bratislava, Stimul/Acta historica posoniensia, Monographiae V, 2004, s. 76–77.

rikatur sehrává učitel roli moderátora, který řídí diskuzi, záměrně problematizuje vývody žáků a koriguje případné nadinterpretace.

Jak rekonstruovat v karikatuře svět imperialismu?

Jednou z nejčastějších propagandistických figur 50. let byl „imperialismus", pojem označující dle *Filozofického slovníku* kolektivu sovětských autorů z roku 1974 nejvyšší a poslední stadium kapitalismu, *„předvečer socialistické revoluce"*. Zahraniční politika imperialistických zemí se dle marx-leninské filozofie vyznačovala militarizací ekonomiky, *„agresivitou a dobyvačností"*, která odráží úsilí monopolů o nadvládu nad světem.[23]

Imperialismus byl nejčastěji personifikován v postavě kapitalisty z Wall Streetu, jehož charakteristickými znaky byl nesympatický až odpudivý obtloustlý vzhled, nezřídka v duchu antisemitských stereotypů se zvýrazněnými údajně židovskými rysy, pytlík s penězi symbolizující jeho lakotu a hamižnost, dále např. zbraně naznačující válečnou žádostivost. Řada karikatur využívá i postup dehumanizace protivníka, zobrazuje ho jako otravný hmyz nebo slizkého plaza, často používanými zástupci říše zvířat byli chobotnice a pavouk. Ti se mohou svými chapadly, resp. nohama a pavučinou zmocňovat naráz více států světa.[24] Symbol pavučinové sítě, pomocí které imperialistický pavouk ovládá skrze Vatikán i katolickou církev v Československu, byl ostatně využit i v propagandistické kampani navazující na případ tzv. číhošťského zázraku. Ve snímku Státní bezpečnosti *Běda tomu, skrze něhož přichází pohoršení* (1950) je to právě pavouk z Wall Streetu, který tahá za lanko pohybujícího se křížku na oltáři číhošťského kostela.

Kompletní přehled motivů, které využívala komunistická propaganda k formování obrazu nepřátel, shrnuje ve svém článku Eva Palivodová.[25] My si nyní ukážeme, jak lze využít ve výuce složitější karikatury, zobrazující svět kapitalismu, resp. imperialismu.

Na Vánoce roku 1949 otiskl *Dikobraz* karikaturu Jaroslava Popa Jejich Betlém[26] (viz příloha, s. 205), která reagovala na zvyšující se napětí počínající studené války. Z dnešní perspektivy ztěžuje jasné čtení nedostatečná znalost dobového kontextu a rolí řady zachycených postav v mezinárodních vztazích přelomu 40. a 50. let. Na druhou stranu se pointa karikatury odvíjí od srovnání se známým vánočním motivem a právě fragmentárnost souboru nabízí širokou paletu využití.

23 ROZENTAL, Mark M. a kol: *Filozofický slovník*. Pravda, Bratislava 1974, s. 217.
24 PELC, Antonín: Beze slov. In: *Dikobraz*, 1949, roč. 5, č. 7, s. 1; POP, Jaroslav: Stále táž tvář. In: tamtéž, 1952, roč. 8, č. 1, s. 1; ŠTEMBERA, Otakar: Kdo žije jako hmyz – skončí jako hmyz. In: tamtéž, 1952, roč. 9, č. 36, s. 282.
25 PALIVODOVÁ, Eva: *Obrazy nepřátel. Vnější nepřátelé v československé komunistické propagandě v letech 1948–1956*. In: *HOP. Historie – Otázky – Problémy*, 2012, roč. 4, č. 1, s. 39–53.
26 POP, Jaroslav: Jejich Betlém. In: *Dikobraz*, 1949, roč. 5, č. 52, s. 2.

Centrální postavou je v jesličkách ležící „spasitel“ či „král“ imperialismu, balík amerických dolarů. Nad kolébkou se sklání americký prezident Harry Truman (v úřadu v letech 1945–1953), jeho ministr zahraničí a hlavní architekt tzv. Trumanovy doktríny zadržování komunismu Dean Acheson (1893–1971). Postava v kápi, člen organizace Ku-klux-klan, odkazuje patrně na rozpor mezi americkou lidskoprávní argumentací v zahraniční politice a faktickou nerovnoprávností „barevných“ Američanů, doprovázenou rasistickými postoji části americké veřejnosti. Prostor jesliček vymezují dvě šibenice a nápis „Sláva na výsostech dolaru“ (Gloria in excelsis dolar).

Klanět se novému „králi“ přicházejí politici z celého světa. K jejich dehonestaci slouží osvědčené postupy, které je spojují s fašismem a nacismem, válkou a rušením poválečného míru a sociálního smíru. Viktor Kravčenko (1905–1966), který se po útěku ze SSSR na Západ proslavil v roce 1946 svou kritikou stalinismu a sovětských gulagů v knize *Zvolil jsem svobodu*, je zobrazen jako odporná krysa, stejně jako Imre Nagy (1896–1958) a Stanislaw Mikołajczyk (1901–1966), kteří v poválečném Maďarsku, resp. Polsku reprezentovali protisovětskou politiku. Jako štvavá krysa je zobrazen i předseda Rady svobodného Československa a významný politik poúnorové emigrace Petr Zenkl (1884–1975).

Winston Churchill (1874–1965), který ve svém projevu ve Fultonu v roce 1947 varoval před rozdělením Evropy „železnou oponou“, rdousí holubici míru a v ruce drží patrně Washingtonskou smlouvu zakládající NATO. Rakouský prezident Karl Renner (1870–1950), stoupenec poválečné obnovy demokratického neutrálního Rakouska, doplatil v karikatuře na svůj smířlivý postoj k nacistickému anšlusu Rakouska – v ruce třímá *Mein Kampf*. I němečtí dělníci a horníci v západoněmeckém Porúří mají být obětováni imperialismu, stejně jako OSN, reprezentovaná prvním předsedou Valného shromáždění Paulem-Henrim Spaakem (1899–1972). Celý tento výjev má zůstat skryt za krvavým paravánem (španělskou stěnou) generála Francisca Franca (1892–1975) před září sovětské komety, symbolu naděje a pokoje. Imperialismu se klaní i prozápadně orientovaní tři králové z Blízkého východu, Turecko nebo Josip Broz Tito (1892–1980), obětující jugoslávský lid. Postavou s neofašistickým symbolem v ruce je Alcide de Gasperi (1902–1979), italský premiér, který obratnou politikou vyšachoval Italskou komunistickou stranu z vlády a byl spolu s Robertem Schumanem (1886–1963) a Konradem Adenauerem (1876–1967) hlavním architektem evropské integrace.

Po dolarech natahuje svou vyzáblou ruku i papež Pius XII. (1876–1958), který v roce 1949 stvrdil dekret svatého oficia, jenž exkomunikoval z katolické církve členy komunistických stran. Celý výjev s hrůzou pozoruje postava vpravo – oběť imperialistické války v Číně, ve které nakonec nad Čankajškovou armádou, podporovanou Američany, získali převahu komunisté pod vedením Mao Ce-tunga (1893–1976). Může to být také oběť americké atomové bomby svržené na Hirošimu, karikatura je

v tomto ohledu otevřená k interpretaci. Žáci dokonce navrhovali vysvětlení, že jde o severokorejského civilistu. Po mém upozornění však sami svůj odhad revidovali vzhledem k časovému rozporu vydání karikatury a začátku korejské války.[27]

V tomto případě je efektivnější ponechat si karikaturu na konec tematického bloku a „luštit" ji jako křížovku. Pomyslnou tajenkou, která z této aktivity vzejde, je celostní vnímání řady izolovaných faktů, které se sice žáci úspěšně učí do kontrolních písemek, ale charakter nebo vzájemné dobové souvislosti jim často unikají. Přelom 40. a 50. let je etapou řady významných mezinárodněpolitických událostí, jako je vznik NATO, počátek evropské integrace, poválečná rekonstrukce Německa, upevňování vztahů mezi státy východního bloku nebo první roky existence OSN.

Robert Stradling v této souvislosti konstatuje, že karikatura může často poskytovat užitečný prostor pro shrnutí na konci lekce: *„V této chvíli již mají žáci vědomosti, které umožňují rozpoznat a vyhodnotit stopy obsažené v karikatuře a interpretovat záměr karikaturisty."*[28]

Při pilotáži této karikatury v maturitním ročníku se i běžně pasivní žáci, kteří odpočítávají týdny do maturity, se zájmem zapojili do její interpretace. Zaujalo je zejména velké množství postav a v některých žácích se probudila potřeba jich co nejvíce identifikovat. Stejně jako se vždy nepodaří vyluštit celou křížovku, tak i učitel musí při analýze konstatovat, že některé postavy či motivy už nedokáže vinou velkého časového odstupu rozpoznat. Ještě jsem nepotkal učitele, který by standardně zařazoval postavu Alcida de Gasperi do výkladu v hodinách. Rozhodující je vždy tajenka, kterou jsme nakonec s žáky vyluštili následovně: autor chtěl naznačit, že všechny postavy kapitalistického světa se zapojují do boje proti mezinárodnímu komunistickému hnutí, jejich motivací je zisk a peníze a v zájmu dosažení svého cíle se neštítí lží nebo válek.

Během této krátké aktivity si studenti zopakovali řadu informací získaných při běžném výkladu v hodinách a spojili je do smysluplného celku – mezi mnohými zmiňme například Trumanovu doktrínu, okolnosti vzniku NATO, komplikované vztahy stálých členů Rady bezpečnosti OSN, občanskou válku ve Španělsku nebo jugoslávskou rezoluci Informbyra.

Analýzu složité karikatury je vhodné doplnit dalšími krátkými aktivitami, při kterých žáci rekonstruují dobovou představu o světu imperialismu z dalších pramenů. Vhodné jsou zejména dobové učebnice dějepisu[29] nebo propagandistické bro-

27 Více informací k mezinárodním vztahům a vnitřnímu vývoji zemí na přelomu 40. a 50. let viz NÁLEVKA, Vladimír: *Světová politika ve 20. století.* II. díl. Praha, Nakl. Aleš Skřivan 2000.

28 STRADLING, Robert: *Jak učit evropské dějiny 20. století*, s. 81

29 Například Dějepis pro IV. třídu středních škol objasňuje cíle imperialismu následovně: *„Američtí imperialisté podporují také remilitarizaci (znovuvyzbrojení) západního Německa, v kterém se snaží za dohody s domácími zbrojařskými magnáty vytvořit armádu proti demokratickému táboru.* […] *Pod tlakem*

žury, například kniha doprovázející soudní proces se skupinou dr. Milady Horákové *Žoldnéři války* autorů Miroslava Dvořáka a Jaroslava Černého.[30]

Další karikatura, vděčně přijatá žáky ve třídě díky své „hravosti", názorně zachycuje ideologické soupeření obou systémů. Desková hra, uveřejněná v *Dikobrazu* v roce 1952, vychází z důvěrně známého motivu, na který odkazuje i název – Imperialisto, nezlob se (viz příloha, s. 206).

V první fázi studené války prosazoval Sovětský svaz pod Stalinovým vedením politiku „zostřeného třídního boje" proti nepřátelům doma i za hranicemi. Její součástí byl i ideologický boj mezi oběma systémy – kapitalistickým a socialistickým. Marx-leninská filozofie dějin považovala komunismus za vyspělejší formu společenského uspořádání, která zákonitě musí zvítězit a nahradit kapitalistický systém „vykořisťování" člověka člověkem. Padesátá léta, charakterizovaná všeobecným vzrůstem životní úrovně na Západě a rozvojem evropského sociálního státu, však definitivně popřela tezi o prohlubování třídních rozporů v kapitalismu. Uvolnění v mezinárodních vztazích v druhé polovině 50. let pak mělo za následek, že Nikita Chruščov přistoupil na tezi o tzv. mírovém soužití obou společenských systémů a Stalinovu konfrontační politiku doplnil „mírovým soutěžením".[31]

Nabízená karikatura zachycuje dobovou představu o tom, jakým směrem se budou soupeřící světové systémy vyvíjet. Svět kapitalismu, personifikovaný Trumanem a Churchillem, v karikatuře odkrývá svou vykořisťovatelskou a zločinnou tvář. Velký potenciál karikatury se skrývá právě v anachronismu, který v sobě tehdejší víra ve výsledek střetu obou systémů nese – dnes už totiž víme, že kapitalismus soupeření se socialismem vyhrál. Tedy alespoň prozatím. Nicméně autor námětu Čestmír Suchý a grafik Jaroslav Malák kapitalismu přisuzují neodvratný konec, provázený hospodářskou krizí a vrcholící dělnickou revolucí. Svědčí o tom ostatně už samotný návod ke hře: *„V této hře nelze vyhrát. Nejrozumnější je postavit se co nejrychleji na bod A* (mírový obchod Západu se SSSR, pozn. aut.). *Jinak, vzhledem k nebezpečí hazardních her, nedoporučujeme!"*[32]

Hrací plán obsahuje řadu zastavení s úkoly, které jsou doprovázeny významově bohatými ilustracemi. Zmiňme ještě fakt, že hra, která má předem daný výsledek a hlavně nabízí minimum alternativ herní situace, přestává být hrou v pravém slova smyslu (stejně jako autoři ji ani já nedoporučuji skutečně „hrát"). Hrou si mohou

---

amerických imperialistů byl vytvořen tzv. Severoatlantický pakt z kapitalistických zemí severní a západní Evropy, jako útočný blok proti socialismu a míru." DĚDINA, Jan a kol: *Dějepis: Dějiny novověku. Učební text pro IV. třídu středních škol.* Praha, SPN 1952, s. 158.

30 DVOŘÁK, Miroslav – ČERNÝ, Jaroslav: *Žoldnéři války. Soudní proces s Dr. Horákovou a spol.* Praha, Mír 1950.

31 K vnitřnímu vývoji sovětského bloku viz VYKOUKAL, Jiří – LITERA, Bohuslav – TEJCHMAN, Miroslav: *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha, Libri 2004.

32 MALÁK, Jaroslav – SUCHÝ, Čestmír: Imperialisto, nezlob se. In: *Dikobraz*, 1952, roč. 8, č. 24, s. 189.

žáci osvojit i jeden z rysů propagandy, která začíná tam, kde končí dialog a alternativa rozhodování a myšlení.

Poslední ze série modelových karikatur Německý militarismus (viz příloha, s. 205) reaguje na počátky západoevropské integrace. V jednom výjevu nacházíme ve zkratce celý svět Západu, ohrožující svými válečnými provokacemi (rozuměj obnovou západoněmecké branné moci) východní „tábor míru".

Karikatura byla publikována v situaci, kdy americká diplomacie usilovala o rychlé zapojení Spolkové republiky Německo do kolektivní bezpečnosti západní Evropy a zamýšlených integračních struktur západoevropských států. Francouzská diplomacie vedená tandemem Jean Monnet – Robert Schuman deklarovala záměr znovu začlenit Spolkovou republiku Německo do společenství západních zemí už pět let po válce, 9. května 1950. O necelý rok později byla v Paříži ratifikována smlouva zakládající Evropské společenství uhlí a oceli. Paralelně vedl spolkový kancléř Konrad Adenauer sondážní rozhovory na téma obnovení německé branné moci. Státy socialistického bloku na tyto a další pokusy, které vyústily ve vybudování Bundeswehru a zapojení SRN do NATO v roce 1955, reagovaly rozsáhlou propagandistickou kampaní. Jejím hlavní motivem bylo vyvolání strachu z obnovy německého militarismu a revize výsledků druhé světové války. Příslib ochrany statu quo před „revanšistickými snahami" západního Německa pomáhal legitimizovat sovětskou hegemonii a komunistické vlády zejména v Polsku a ČSR.[33]

Centrální motiv použitý autorem karikatury – kostlivec v nacistické uniformě, kterého západní politici vytahují z rakve s letopočtem 1945 – je žákům srozumitelný. Obraz má vyvolat strach z návratu nacismu a dá se na něm demonstrovat metoda propagandy využívající negativní zkušenost české společnosti s nacistickou okupací, která je aktualizována pro účely diskreditace mezinárodní politiky nejen západních států, ale například i Titovy Jugoslávie a Organizace spojených národů. Žáci mohou využít i připojený redakční text, který je zakončen zvoláním: *„To je celá ta sebranka, maskující krvežíznivé a loupežné plány jako jejich předchůdce a učitel Hitler žvaněním o záchraně lidstva před bolševismem. Před tím ‚strašným' bolševismem, který pomocí atomové energie mění přírodu, který nejlepší lázně dává pracujícím a který veškerou svoji kulturu a síly dává do služeb míru."*[34]

Pokud bychom chtěli karikaturu dále doplnit, nabízí se jako nejjednodušší aktivita práce s dobovým tiskem.[35] Postačí prolistovat pár čísel *Rudého práva* navazujících na uzavření některé mezinárodní smlouvy a dohledáme snadno hodnocení sovětské

33 Více informací k mezinárodním vztahům a vnitřnímu vývoji zemí na přelomu 40. a 50. let viz NÁLEVKA, Vladimír, *Světová politika ve 20. století.*

34 POP, Jaroslav: Německý militarismus. In: *Dikobraz*, 1959, roč. 6, č. 40, s. 6.

35 Digitalizovaný archiv časopisů Ústavu pro českou literaturu Akademie věd ČR, v. v. i., je přístupný na stránce http://archiv.ucl.cas.cz [16. 11. 2013].

diplomacie. Například předseda Rady ministrů Georgij Malenkov na adresu západoněmeckého „revanšismu" v novoročním rozhovoru v roce 1955 jasně pojmenoval, kdo je v mezinárodních vztazích agresorem: *„Každému je známo, že v přítomné době vinou západních mocností, jež uzavřely londýnské a pařížské dohody, se stupňuje ohrožení míru a vzrůstá válečné nebezpečí. Aby bylo odstraněno napětí ve vztazích mezi SSSR a USA, aby byl dán pevný základ úspěšnému rozvoji mírové spolupráce našich zemí, je třeba skoncovat s kurzem na obnovu německého militarismu, jenž přinesl lidstvu nesčetné útrapy, je třeba zastavit horečné zbrojení* […]"[36]

Pokud učitel takovou možnost má, měl by práci s propagandistickou karikaturou ideálně doplnit opačnou perspektivou, aby předešel případné tendenci žáků jednostranně přejímat subjektivní interpretaci pramenů. Nabízí se zde prostor pro odborné instituce, které by tyto prameny připravily ze zahraničních zdrojů – z novin nebo učebnic dějepisu. Můžeme využít západoněmecký plakát z roku 1952 Vereinte Abwehr (viz příloha, s. 207), který obnovenou západoněmeckou armádu znázorňuje odlišnou perspektivou. Bundeswehr symbolizuje poslední dílek hráze chránící rozkvetlý sad obnovované západní Evropy před krvavou potopou komunismu.[37] Dvoustraně (multiperspektivně) vybrané ikonické materiály tak vedle sebe vhodně odrážejí soudobé politické a sociální názory a reakce na zahraniční i domácí politiku.

Nabídnuté modelové příklady práce s propagandistickými karikaturami vyžadují od učitelů proměnu pojetí výuky, jejíž náplní nemá být předávání „hotových", logicky uspořádaných poznatků. Navzdory obtížím při definování pojmu propaganda můžeme konstatovat, že propaganda je vždy určitým pokusem o manipulaci, nejčastěji ze strany mocenských elit či politických skupin.[38] Všeobecně se věří, že právě „předávání pravd k věření", ač představuje historický model školní výuky, vede k absenci vlastních názorů, *„k nekritickému přijímání a reproduktivnímu myšlení"*, což v důsledku může přispívat k snazší ovlivnitelnosti a manipulovatelnosti.[39] Věřme, že zvolená metoda asociativních her, v jejímž rámci žáci odhalují významy propagandistických karikatur 50. let a jsou nuceni aktivně zaujímat vlastní stanoviska, znesnadní v budoucnu jakýkoli pokus o manipulaci s žáky.

36 Odpovědi předsedy Rady ministrů G. M. Malenkova na dotazy Charlesse E. Shuta. In: *Rudé právo*, 1955, roč. 35, č. 2, s. 1.

37 Vereinte Abwehr. Převzato z WAGENER, Elmar – ASKANI, Bernhardt: *Anno 4. 20. Jahrhundert*. Braunschweig, Westermann Schulbuch 1999, s. 157.

38 WRÓBEL, Alina: *Výchova a manipulace*. Havlíčkův Brod, Grada 2008, s. 205.

39 SPILKOVÁ, Vladimíra a kol.: *Proměny primárního vzdělávání v ČR*. Praha, Portál 2005, s. 31.

Kultura Východu a Západu. Prostřednictvím opakovaných zobrazení typických rysů západního světa pomáhala karikatura v 50. letech konstruovat novou kolektivní identitu československé socialistické společnosti. *(Dikobraz, 1952, roč. 8, č. 6, s. 1)*

Betlém imperialismu Jaroslava Popa využívá známý vánoční motiv a pomáhá žákům konkretizovat ideologický boj mezi „táborem míru“ a „táborem imperialismu“(výřez). *(Dikobraz, 1949 roč. 5, č. 52, s. 2)*

Strach z německého „revanšismu“ jako účinná technika propagandy odsuzující znovuzapojení západního Německa do společenství západoevropských států v první polovině 50. let. *(Dikobraz, 1950, roč. 6, č. 40, s. 6)*

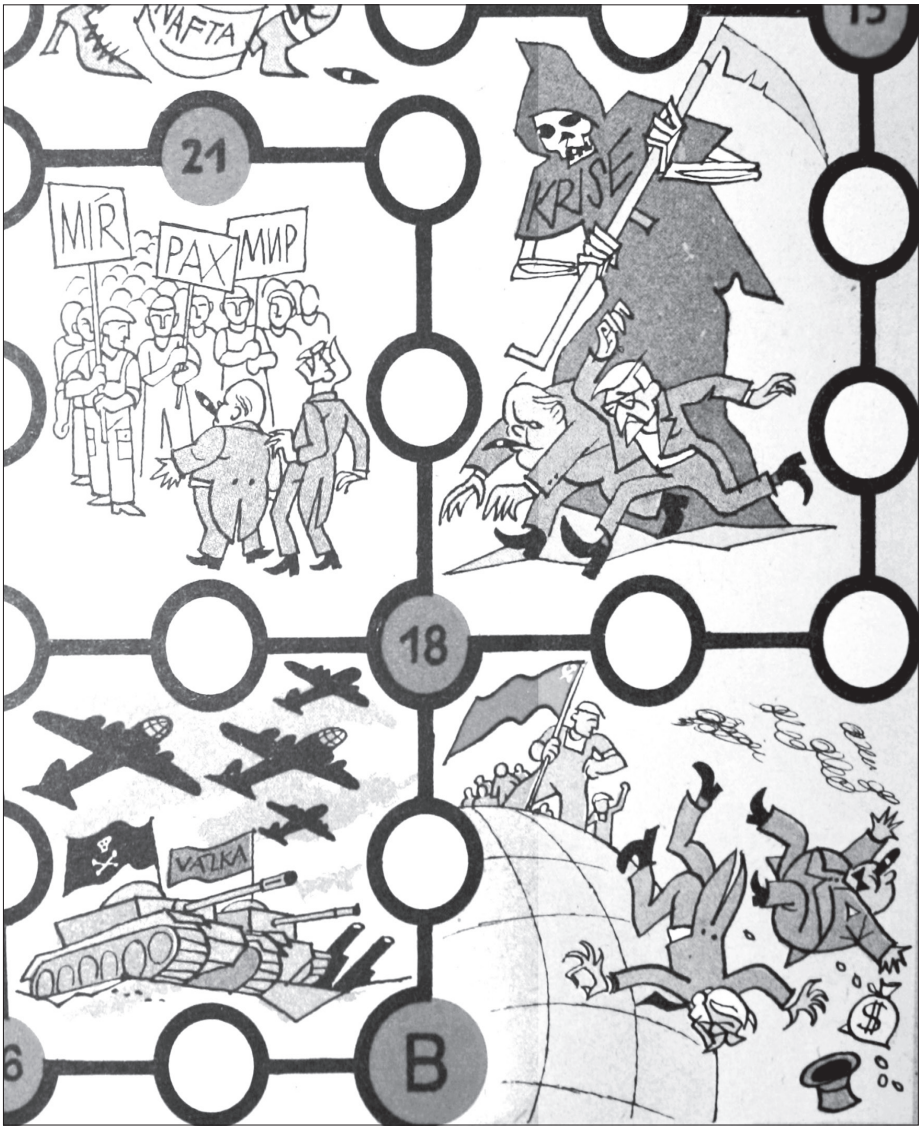

Imperialisto, nezlob se. Svět kapitalismu čeká neodvratný konec. *(Dikobraz, 1952, roč. 8, č. 24, s. 189)*

Znovuzapojení západního Německa do společenství západoevropských států v první polovině 50. let z německé perspektivy.

(WAGENER, Elmar – ASKANI, Bernhardt: Anno 4. 20. Jahrhundert. Westermann Schulbuch 1999, s. 157)